

SCIENCE
PROBLEMS.UZ

ISSN 2181-1342

Actual problems of social and humanitarian sciences
Актуальные проблемы социальных и гуманитарных наук

Ijtimoiy-gumanitar fanlarning dolzarb muammolari

3-son (5-jild)
2025

SCIENCEPROBLEMS.UZ

**IJTIMOIIY-GUMANITAR FANLARNING
DOLZARB MUAMMOLARI**

№ 3 (5) – 2025

**АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ СОЦИАЛЬНО-
ГУМАНИТАРНЫХ НАУК**

ACTUAL PROBLEMS OF HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

TOSHKENT-2025

BOSH MUHARRIR:

Isanova Feruza Tulqinovna

TAHRIR HAY'ATI:

07.00.00- TARIX FANLARI:

Yuldashev Anvar Ergashevich – tarix fanlari doktori, siyosiy fanlar nomzodi, professor, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Davlat boshqaruvi akademiyasi;

Mavlanov Uktam Maxmasabirovich – tarix fanlari doktori, professor, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Davlat boshqaruvi akademiyasi;

Xazratkulov Abror – tarix fanlari doktori, dotsent, O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti.

Tursunov Ravshan Normuratovich – tarix fanlari doktori, O'zbekiston Milliy Universiteti;

Xolikulov Axmadjon Boymahmatovich – tarix fanlari doktori, O'zbekiston Milliy Universiteti;

Gabrielyan Sofya Ivanovna – tarix fanlari doktori, dotsent, O'zbekiston Milliy Universiteti.

Saidov Sarvar Atabullo o'g'li – katta ilmiy xodim, Imom Termiziy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazi, ilmiy tadqiqotlar bo'limi.

08.00.00- IQTISODIYOT FANLARI:

Karlibayeva Raya Xojabayevna – iqtisodiyot fanlari doktori, professor, Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti;

Nasirxodjayeva Dilafruz Sabitxanovna – iqtisodiyot fanlari doktori, professor, Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti;

Ostonokulov Azamat Abdukarimovich – iqtisodiyot fanlari doktori, professor, Toshkent moliya instituti;

Arabov Nurali Uralovich – iqtisodiyot fanlari doktori, professor, Samarqand davlat universiteti;

Xudoyqulov Sadirdin Karimovich – iqtisodiyot fanlari doktori, dotsent, Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti;

Azizov Sherzod O'ktamovich – iqtisodiyot fanlari doktori, dotsent, O'zbekiston Respublikasi Bojxona instituti;

Xojayev Azizxon Saidaloxonovich – iqtisodiyot fanlari doktori, dotsent, Farg'ona politexnika instituti

Xolov Aktam Xatamovich – iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Davlat boshqaruvi akademiyasi;

Shadiyeva Dildora Xamidovna – iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent v.b, Toshkent moliya instituti;

Shakarov Qulmat Ashirovich – iqtisodiyot fanlari

nomzodi, dotsent, Toshkent axborot texnologiyalari universiteti

09.00.00- FALSAFA FANLARI:

Hakimov Nazar Hakimovich – falsafa fanlari doktori, professor, Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti;

Yaxshilikov Jo'raboy – falsafa fanlari doktori, professor, Samarqand davlat universiteti;

G'aybullayev Otabek Muhammadiyevich – falsafa fanlari doktori, professor, Samarqand davlat chet tillar instituti;

Saidova Kamola Uskanbayevna – falsafa fanlari doktori, "Tashkent International University of Education" xalqaro universiteti;

Hoshimxonov Mo'min – falsafa fanlari doktori, dotsent, Jizzax pedagogika instituti;

O'roqova Oysuluv Jamoliddinovna – falsafa fanlari doktori, dotsent, Andijon davlat tibbiyot instituti, Ijtimoiy-gumanitar fanlar kafedrasini mudiri;

Nosirxodjayeva Gulnora Abdukaxxarovna – falsafa fanlari nomzodi, dotsent, Toshkent davlat yuridik universiteti;

Turdiyev Bexruz Sobirovich – falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent, Buxoro davlat universiteti.

10.00.00- FILOLOGIYA FANLARI:

Axmedov Oybek Saporbayevich – filologiya fanlari doktori, professor, O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti;

Ko'chimov Shuxrat Norqizilovich – filologiya fanlari doktori, dotsent, Toshkent davlat yuridik universiteti;

Hasanov Shavkat Ahadovich – filologiya fanlari doktori, professor, Samarqand davlat universiteti;

Baxronova Dilrabo Keldiyorovna – filologiya fanlari doktori, professor, O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti;

Mirsanov G'aybullo Qulmurodovich – filologiya fanlari doktori, professor, Samarqand davlat chet tillar instituti;

Salaxutdinova Musharraf Isamutdinovna – filologiya fanlari nomzodi, dotsent, Samarqand davlat universiteti;

Kuchkarov Raxman Urmanovich – filologiya fanlari nomzodi, dotsent v/b, Toshkent davlat yuridik universiteti;

Yunusov Mansur Abdullayevich – filologiya fanlari nomzodi, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Davlat boshqaruvi akademiyasi;

Saidov Ulugbek Aripovich – filologiya fanlari nomzodi, dotsent, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Davlat boshqaruvi akademiyasi.

12.00.00- YURIDIK FANLAR:

Axmedshayeva Mavlyuda Axatovna – yuridik fanlar doktori, professor, Toshkent davlat yuridik universiteti;

Muxitdinova Firyuza Abdurashidovna – yuridik fanlar doktori, professor, Toshkent davlat yuridik universiteti;

Esanova Zamira Normurotovna – yuridik fanlar doktori, professor, O'zbekiston Respublikasida xizmat ko'rsatgan yurist, Toshkent davlat yuridik universiteti;

Hamroqulov Bahodir Mamasharifovich – yuridik fanlar doktori, professor v.b., Jahon iqtisodiyoti va diplomatiya universiteti;

Zulfiqorov Sherzod Xurramovich – yuridik fanlar doktori, professor, O'zbekiston Respublikasi Jamoat xavfsizligi universiteti;

Xayitov Xushvaqt Saparbayevich – yuridik fanlar doktori, professor, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Davlat boshqaruvi akademiyasi;

Asadov Shavkat G'aybullayevich – yuridik fanlar doktori, dotsent, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Davlat boshqaruvi akademiyasi;

Ergashev Ikrom Abdurasulovich – yuridik fanlari doktori, professor, Toshkent davlat yuridik universiteti;

Utemuratov Maxmut Ajimuratovich – yuridik fanlar nomzodi, professor, Toshkent davlat yuridik universiteti;

Saydullayev Shaxzod Alixanovich – yuridik fanlar nomzodi, professor, Toshkent davlat yuridik universiteti;

Hakimov Komil Baxtiyarovich – yuridik fanlar doktori, dotsent, Toshkent davlat yuridik universiteti;

Yusupov Sardorbek Baxodirovich – yuridik fanlar doktori, dotsent, Toshkent davlat yuridik universiteti;

Amirov Zafar Aktamovich – yuridik fanlar doktori (PhD), O'zbekiston Respublikasi Sudyalari oliy kengashi huzuridagi Sudyalari oliy maktabi;

Jo'rayev Sherzod Yuldashevich – yuridik fanlar nomzodi, dotsent, Toshkent davlat yuridik universiteti;

Babadjanov Atabek Davronbekovich – yuridik fanlar nomzodi, dotsent, Toshkent davlat yuridik universiteti;

Normatov Bekzod Akrom o'g'li — yuridik fanlar bo'yicha falsafa doktori, Toshkent davlat yuridik universiteti;

Rahmatov Elyor Jumaboyevich — yuridik fanlar nomzodi, Toshkent davlat yuridik universiteti;

13.00.00- PEDAGOGIKA FANLARI:

Xashimova Dildarxon Urinboyevna – pedagogika fanlari doktori, professor, Toshkent davlat yuridik universiteti;

Ibragimova Gulnora Xavazmatovna – pedagogika fanlari doktori, professor, Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti;

Zakirova Feruza Maxmudovna – pedagogika fanlari doktori, Toshkent axborot texnologiyalari universiteti huzuridagi pedagogik kadrlarni qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish tarmoq markazi;

Kayumova Nasiba Ashurovna – pedagogika fanlari doktori, professor, Qarshi davlat universiteti;

Taylanova Shoxida Zayniyevna – pedagogika fanlari doktori, dotsent;

Jumaniyozova Muhayyo Tojiyevna – pedagogika fanlari doktori, dotsent, O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti;

Ibraximov Sanjar Urunbayevich – pedagogika fanlari doktori, Iqtisodiyot va pedagogika universiteti;

Javliyeva Shaxnoza Baxodirovna – pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), Samarqand davlat universiteti;

Bobomurotova Latofat Elmurodovna — pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), Samarqand davlat universiteti.

19.00.00- PSIXOLOGIYA FANLARI:

Karimova Vasila Mamanosirovna – psixologiya fanlari doktori, professor, Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti;

Hayitov Oybek Eshboyevich – Jismoniy tarbiya va sport bo'yicha mutaxassislarni qayta tayyorlash va malakasini oshirish instituti, psixologiya fanlari doktori, professor

Umarova Navbahor Shokirovna– psixologiya fanlari doktori, dotsent, Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti, Amaliy psixologiyasi kafedrasi mudiri;

Atabayeva Nargis Batirovna – psixologiya fanlari doktori, dotsent, Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti;

Shamshetova Anjim Karamaddinovna – psixologiya fanlari doktori, dotsent, O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti;

Qodirov Obid Safarovich – psixologiya fanlari doktori (PhD), Samarkand viloyat IIB Tibbiyot bo'limi psixologik xizmat boshlig'i.

22.00.00- SOTSILOGIYA FANLARI:

Latipova Nodira Muxtarjanovna – sotsiologiya fanlari doktori, professor, O'zbekiston milliy universiteti kafedra mudiri;

Seitov Azamat Po'latovich – sotsiologiya fanlari doktori, professor, O'zbekiston milliy universiteti;

Sodiqova Shohida Marxaboyevna – sotsiologiya fanlari doktori, professor, O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi.

23.00.00- SIYOSIY FANLAR

Nazarov Nasriddin Ataqulovich –siyosiy fanlar doktori, falsafa fanlari doktori, professor, Toshkent arxitektura qurilish instituti;

Bo'tayev Usmonjon Xayrullayevich –siyosiy fanlar doktori, dotsent, O'zbekiston milliy universiteti kafedra mudiri.

OAK Ro'yxati

Mazkur jurnal Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Oliy attestatsiya komissiyasi Rayosatining 2022-yil 30-noyabrda 327/5-son qarori bilan tarix, iqtisodiyot, falsafa, filologiya, yuridik va pedagogika fanlari bo'yicha ilmiy darajalar yuzasidan dissertatsiyalar asosiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy nashrlar ro'yxatiga kiritilgan.

“Ijtimoiy-gumanitar fanlarning dolzarb muammolari” elektron jurnali 2020-yil 6-avgust kuni 1368-sonli guvohnoma bilan davlat ro'yxatiga olingan.

Muassis: “SCIENCEPROBLEMS TEAM”
mas'uliyati cheklangan jamiyati

Tahririyat manzili:

100070. Toshkent shahri, Yakkasaroy tumani, Kichik Beshyog'och ko'chasi, 70/10-uy. Elektron manzil:

scienceproblems.uz@gmail.com

Bog'lanish uchun telefon:

(99) 602-09-84 (telegram).

MUNDARIJA

07.00.00 – TARIX FANLARI

<i>Mansurov Ulug'bek Umarovich</i> FARG'ONA VODIYSI SHAHARLARIDA TIBBIYOT TIZIMIDAGI O'ZGARISHLAR (1917-1990-YILLAR)	12-20
<i>Yuldashev Ulugbek Kadirjanovich</i> O'ZBEKISTONDA PROFESSIONAL TA'LIM BOSQICHIDA DUAL TA'LIM SHAKLINING JORIY QILINISHI TARIXI	21-27
<i>Bobobekova Nargiza Ismatullayeva</i> JIZZAX VILOYATI SOG'LIQNI SAQLASH TIZIMI FAOLIYATI TARIXI (XIX ASR IKKINCHI YARMI - XX ASR BOSHLARI)	28-33
<i>Esanova Nilufar</i> MUSTAQILLIK YILLARIDA O'ZBEKISTONNING YENGIL SANOAT SOHASINI RIVOJLANTIRISHDA XORIJIY MAMLAKATLAR BILAN HAMKORLIGI	34-37
<i>Tursunov Bekzot Yandashevich</i> QO'QON XONLIGI QO'SHININING QUROL-ASLAHALARIGA OID	38-45
<i>Давлетмуратов Куралбай Хожамуратович</i> АНТИЧНЫЕ И СРЕДНЕВЕКОВЫЕ ЗООМОРФНЫЕ МЕТАЛЛИЧЕСКИЕ ИЗДЕЛИЯ ХОРЕЗМА	46-52
<i>Raximov Bektosh, Tashmuradov Umidbek</i> AMIR TEMUR VA TEMURIYLAR DAVRIDA TASHQI DIPLOMATIK ALOQALARNING DAVLAT SIYOSIY TARAQQIYOTIDAGI AHAMIYATI	53-57
<i>Otaxanov Alisher Mamadaliyevich</i> TEMURIY MALIKALARNING ILM-FAN VA IJTIMOIIY TARAQQIYOTGA QO'SHGAN HISSALAR	58-64
<i>Xakimov Ravshan Raimovich</i> MIRZACHO'LNING ETNOEKOLOGIK MUAMMOLARI	65-74
<i>Ergashev Jahongir Yunus o'g'li</i> TURK XOQONLIGINING BOSHQARUVIDA IMPERIYACHILIK XUSUSIYATLARINING O'ZIGA XOS JIHATLARI	75-82

08.00.00 – IQTISODIYOT FANLARI

<i>Gabriel Ayodeji Ogunmola</i> ЦИФРОВОЙ ДИВИДЕНД: ИЗУЧЕНИЕ ПОТЕНЦИАЛА ЦИФРОВОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ ДЛЯ УСТОЙЧИВОГО ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ В УЗБЕКИСТАНЕ	83-96
<i>Abdullayev Altinbek Yangibayevich</i> KORXONANING KOMPLEKS ISHLAB CHIQUARISH XARAJATLARI VA QO'SHIMCHA MAHSULOT ISHLAB CHIQUARISH HISOBINI YURITISHNING USLUBIY ASOSLARINI TAKOMILLASHTIRISH	97-113
<i>Komolov Odiljon Sayfidinovich</i> KREDIT TASHKILOTLARINI SOLIQQA TORTISH AMALIYOTINING TAHLILI	114-123

<i>Shaislamova Nargiza Kabilovna</i> MAMLUKAT IQTISODIYOTI BARQARORLIGINI TA'MINLASHDA QAYTA TIKLANUVCHI ENERGIYA MANBALARINING ROLI	124-134
<i>Qo'chqarov Baxtiyor Xoshimjanovich</i> KICHIK BIZNES SUBYEKTLARINING AYLANMA MABLAG'LARINI SHAKLLANTIRISH VA UNDAN SAMARALI FOYDALANISH USULLARI	135-147
<i>Abdimurodov Baxrom, Abdimurodov Bahodir</i> AKSIYADORLIK JAMIYATLARIDA XODIMLARGA HAQ TO'LANADIGAN HAR YILGI MEHNAT TA'TILINI RASMIYLASHTIRISHNI TAKOMILLASHTIRISH	148-152
<i>Matkarimov Inomjon, Yuldashbayev Azizullo</i> BARQAROR RIVOJLANISH VA YASHIL IQTISODIYOTGA O'TISH	153-158
<i>Исламмутидинова Дина Файзрахмановна</i> ТРАНСФОРМАЦИЯ ОРГАНИЗАЦИОННО-ЭКОНОМИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ КОНЕВОДСТВА В УСЛОВИЯХ СОВРЕМЕННОГО РАЗВИТИЯ ЭКОНОМИКИ РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАНИ	159-166
<i>Ravshanov Zaxiriddin Ibragimovich</i> OVQATLANISH XIZMATLARI SOHASIDA DAVLAT-XUSUSIY SHERIKLIGINI RIVOJLANTIRISH BORASIDA TAVSIYALAR	167-176
<i>Джуманиязов Уббинияз Исмайл улы</i> ПРИМЕНЕНИЕ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В СЕЛЬСКОМ ХОЗЯЙСТВЕ КИТАЯ	177-183
<i>To'lov Ulug'bek Toshmamatovich</i> YERLARNI BAHOLASH VA SOLIQQA TORTISHNING METODOLOGIK ASOSLARINI TAKOMILLASHTIRISH	184-193
09.00.00 – FALSAFA FANLARI	
<i>Xolmirzaev Xurshid Nakibillaevich,</i> IJTIMOIY-KASBIY FAOLIYAT JARAYONIDA SUN'IY INTELLEKTNING INSON SALOHİYATIGA TA'SIRI	194-200
<i>Tashanov Abduxoliq</i> QADIMGI SHARQ MANBALARIDA INSON BUZG'UNCHILIGI HAQIDAGI QARASHLAR ...	201-206
<i>Muhamedov Asror Asadovich</i> UCHINCHI RENESSANS POYDEVORINI YARATISHDA YUSUF XOS HOJIB FALSAFIY MEROSIDAN FOYDALANISH	207-213
<i>Жумаева Шахло Суюновна</i> ВОПРОС НРАВСТВЕННОГО СОВЕРШЕНСТВА В УЧЕНИИ АХМАДА ЯССАВИ	214-219
<i>Eshonqulov Laziz Norqobul o'g'li</i> HAJVIYLIKNING PSIXOLOGIK IJTIMOIY-MADANIY VA ESTETIK XUSUSIYATI	220-224
<i>G'ulomov Zuxriddin Baxromjon o'g'li</i> AXBOROTLASHGAN JAMIYATDA YOLG'ON AXABOROTLARNING MAZMUN-MOHİYATI VA KONSEPTUAL ASOSLARI	225-231
<i>Xaitov Lazizbek Azamatovich</i> HAKIM TERMIZIYNING FALSAFIY TA'LIMOTI	232-236

<i>Ortiqov Shahriddin</i> SHAXS ESTETIK ONGI VA MADANIYATNI SHAKLLANTIRISHDA TEATR SAN'ATINING O'RNI	237-241
<i>Toshboboeva Munavar</i> IJTIMOIY-MA'NAVIY MUHIT BARQARORLIGIDA XOTIN-QIZLARNING ISHTIROKI	242-248
<i>Murotov Elyor Narzillo o'g'li</i> YANGI O'ZBEKISTONNING TARAQQIYOT STRATEGIYALARINING UZVIYLIGI VA FALSAFIY TAHLILI	249-255
<i>Soipova Mavjuda Karimjanovna</i> FAZL IBN AHMAD TA'LIMOTIDA NUR VA HARAKAT MASALASI	256-260
<i>Ashurova Xurshida Sag'dullaevna</i> HOJI MUIN ZAMONDOSHI SHOKIR MUXTORINING HAYOTI VA FAOLIYATI HAQIDAGI QARASHLARI	261-264
<i>Karimov Anvarjon Lutfilloyevich</i> IBN SINO FALSAFIY MEROSIDA AXLOQI MASALASI	265-269
<i>Shakambarov Abdurashid Abdujabbarovich</i> MA'NAVIY MARGINALLASHUV DAN HIMOYALANISHDA XORIY TAJRIBASI	270-275
<i>Samadov Jonmurod</i> JALOLIDDIN RUMIY GNOSEOLOGIASINING ZAMONAVIY TAHLILI	276-280
<i>Barnoev Sanjar Qurbonovich</i> YUSUF HAMADONIYNING INSON VA KOINOT UYG'UNLIGIGA OID TA'LIMOTIDA ME'YOR MASALALARI	281-286
<i>Ярлакабов Джамшид Мамасултонович</i> СВОБОДА И НЕОБХОДИМОСТЬ КАК ВЕКТОРЫ РАЗВИТИЯ ГЛОБАЛЬНОГО ОБЩЕСТВА: РЕАЛИИ И ПЕРСПЕКТИВЫ	287-291
10.00.00 – FILOLOGIYA FANLARI	
<i>Isanova Feruza Tulqinovna</i> INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA XALQARO HUQUQ SOHASIGA OID LEKSIK BIRLIKLARNING SINXRON TAHLILI	292-297
<i>Xayrullayeva Shahzoda Farhod qizi</i> O'ZBEK VA INGLIZ TILLARIDA SALBIY VA IJOBIY HIS TUYG'ULARNI LINGVOKULTUROLOGIK TAHLILI	298-303
<i>Tadjiyeva Mastura, Umarxonova Dilafruz</i> INGLIZ VA O'ZBEK MAQOLLARIDA "BOYLIK" VA "FAQIRLIK" KONSEPTLARINING AKSIOLINGVISTIK TAHLILI	304-308
<i>Sharipova Nilufar Shaxrillo qizi</i> ZAMONAVIY DUNYO ADABIYOTIDA XALQ KULGISI ASOSIDA KELIB CHIQQAN YANGI BADIY SHAKLLAR	309-312
<i>Ochilova Gulnoza Farxod qizi</i> NUTQ BIRLIKLARI MASALASINING UMUMIY TILSHUNOSLIKDAGI TALQINI	313-316
<i>Alqarov Nazarbek Alisher o'g'li</i> IT MOTIVINING DUNYO VA O'ZBEK ADABIYOTSHUNOSLIGIDA O'RGANILISHI	317-322

<i>Abdusalomov Firuz Abduxoliqovich</i> HARBIY DISKURSDA BUYRUQNING VOQELANISHI	323-329
<i>Ruzmatova Gulnara Kulmamatovna</i> STYLISTIC AND LINGUACULTUROLOGICAL FEATURES OF IMPLICATURES IN ENGLISH AND UZBEK ANECDOTES	330-333
<i>Safarova Farida, Toshkulova Madinabonu</i> THE STUDY OF TEXT LINGUISTIC	334-337
<i>Amonova Dilshoda Azamat qizi</i> ADABIYOTDA BADIY OBRAZ TUSHUNCHASI VA UNING XUSUSIYATLARI (DEN BRAUNNING "DA VINCHI SIRI" ROMANI MISOLIDA)	338-343
<i>Sultonova Gulchehra Xusanovna</i> INGLIZ VA O'ZBEK TILI NAMUNASI SIFATIDA AFORIZMLARNING MADANIY VA FALSAFIY JIHATLARI	344-348
<i>Makhmudova Mutabar Dustmukhammad kizi,</i> CAUSES OF STEREOTYPE OCCURRENCE	349-353
<i>Sadullaeva Matlyuba Akhrorovna,</i> NUMERIC MYSTERIES: THE ROLE OF NUMBERS AND SYMBOLISM IN "THE DA VINCI CODE"	354-359
<i>Khusenova Shosura Toshtemirovna,</i> DOCTORS' ATTITUDES TOWARD LEARNING ENGLISH: A NEEDS ANALYSIS REPORT	360-363
<i>Mamajanova G'uncha, Shakirova Saida</i> EKVIVALENTLIK VA TAFOVUT MEZONLARI ASOSIDA O'ZBEK VA INGLIZ METAFORALARINING QIYOSIY TAHLILI	364-368
<i>Saydullayeva Dilrabo Ilxom qizi</i> SODIQIY AFSHORNING "MAJMA UL-HAVAS" TAZKIRASI VA UNING O'ZBEK TAZKIRASHUNOSLIGIDAGI AHAMIYATI	369-372

12.00.00 - YURIDIK FANLAR

<i>Нурпеисов Еркеш, Ибраева Алуа, Сманова Акмарал</i> КОНСТИТУЦИОННОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ТРИАДЫ В ИСТОРИЧЕСКОМ ВЫБОРЕ КАЗАХСТАНА	373-379
<i>Камалов Мансурхон Мухтарович</i> К ВОПРОСУ О КОНФЛИКТЕ ИНТЕРЕСОВ В КОРПОРАТИВНЫХ ОТНОШЕНИЯХ	380-385
<i>Komilov Avazbek Bokijonovich</i> QONUN BUZILISHI, UNING KELIB CHIQISH SABABLARI VA BUNGA IMKONIYAT YARATIB BERAYOTGAN SHART-SHAROITLARNI BARTARAF ETISH TO'G'RISIDAGI PROKUROR TAQDIMNOMASINING MAZMUNI VA UNGA QO'YILGAN TALABLAR	386-394
<i>Xolov Utkir Shomurodovich,</i> QONUNYI KUCHGA KIRGAN SUD Hujjatlari Yangi Ochilgan Holatlar bo'yicha qayta ko'rishning ayrim masalalari	395-399
<i>Kuldoshev Ulug'bek Otabek o'g'li</i> KASB YUZASIDAN O'Z VAZIFALARINI LOZIM DARAJADA BAJARMASLIK VA XAVF OSTIDA QOLDIRISH JINOYATLARINING SUBYEKTI VA ULARNING FARQLI JIHATLARI	400-407

<i>Ибрагимова Сабина Эркиновна</i> К ВОПРОСУ О ДАЛЬНЕЙШЕЙ ИМПЛЕМЕНТАЦИИ МЕЖДУНАРОДНЫХ СТАНДАРТОВ ПРАВОСУДИЯ НА ДОСУДЕБНОЙ СТАДИИ, В УГОЛОВНО- ПРОЦЕССУАЛЬНОЕ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВО РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН	408-413
<i>Avezov Dilshod Sadulayevich</i> MAHALLIY KENGASH DEPUTATINI CHAQIRIB OLISH MASALALARI VA UNING XUSUSIYATLARI	414-418
<i>Haydarov Jaloliddin Hamza o'g'li</i> VALYUTA QIMMATLIKLARINI QONUNGA XILOF RAVISHDA OLISH YOKI O'TKAZISH JINOYATINING PREDMETI TAHLILI	419-423
<i>Zairov Asadbek Sayfullo o'g'li</i> INKLYUZIV TA'LIMINI TAKOMILLASHTIRISHDA QONUNCHILIK BAZASINING ROLI	424-432
<i>Karimov Bekmurodjon Anvarjonovich</i> BMT INSON HUQUQLARI BO'YICHA SHARTNOMAVIY ORGANLARI TIZIMINI KUCHAYTIRISH	433-442
13.00.00 – PEDAGOGIKA FANLARI	
<i>Jumaniyozova Muhayyo Tojiyevna</i> ZAMONAVIY OLIY TA'LIMDA KREATIVLIKNI TASHXISLASH METODIKALARINI QO'LLASHNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI	443-449
<i>Raxmatov Otabek Urinbosarovich</i> "JISMONIY TARBIYA VA SPORT PEDAGOGIKASI" FANINING BO'LAJAK JISMONIY TARBIYA VA SPORT FAOLIYATI MUTAXASSISLARINI TAYYORLASHDAGI AHAMIYATI	450-455
<i>Xamroyev Samijon Salimovich</i> SPORT TO'GARAGI MAHG'ULOTLARIGA TALABALAR QIZIQISHLARINI SHAKLLANTIRISHDA UZLUKSIZLIKNI TA'MINLASH VOSITALARI	456-461
<i>Berdiyeva Nilufar Ibodullayevna</i> TALABALARDA INSHONING MAZMUNIIY- MANTIQUIY BAYON QILINISHIGA DOIR BILIM, KO'NIKMA VA MALAKALARNI SHAKLLANTIRISH	462-467
<i>Ortiqov Bekruh Baxodir o'g'li</i> ZAMONAVIY VOLEYBOLCHILARNING JISMONIY TAYYORGARLIGI VA BIOMEXANIK XUSUSIYATLARI HAMDA SAMARADORLIKKA TA'SIRI	468-472
<i>Jumayeva Xulkarxon Muxammadjonovna</i> TALABALARNI INVARIANTIV VA VARIATIV TAHDIDLARDAN HIMOYALASHNING PEDAGOGIK STRATEGIYASI	473-480
<i>Avliyaqulov Tolib Xolmurodovich,</i> TALABALAR KASBIY-AXLOQIY TAYYORGARLIGIGA QADRIYATLARGA ASOSLANGAN YONDASHUV	481-486
<i>O'tashev Xasan Nematullayevich</i> OLIIY TA'LIM MUASSASASIDA SPORT ISHLARINING USTUVOR VAZIFASI SIFATIDA SPORT MADANIYATINI SHAKLLANTIRISHNING MUHIM JIHATLARI	487-492
<i>Axmadjanov Doniyor Baxtiyor o'g'li</i> BO'LAJAK TARIX O'QITUVCHISINING AXLOQIY YETAKCHILIGI VA KASBIY FAZILATLARI	493-500

<i>Mengliyev Bobur Normamatovich</i> O'QITUVCHILARNI PEDAGOGIK KOMPETENTLIGINI TAHLIL QILISH USULLARI	501-507
<i>Gafforov Alisher Xolmurodovich</i> PROFESSIONAL TA'LIM MUASSASALARI RAQAMLI TA'LIM RESURLARINI LOYIHALASH, TIZIMLASHTIRISH VA UNING MAZMUNI	508-518
<i>Qurbonova Bonu Quvondiq qizi</i> BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARINI KITOBGA QIZIQTIRISH: SAMARALI USULLAR VA ZAMONAVIY YONDASHUVLAR	519-524
<i>Zubaydullayev O'ktam Raim o'g'li</i> O'QUVCHI SHAXSINI SHAKLLANTIRISHDA SAN'ATNING O'RNI	525-529
<i>Raximov Nurillo Narzullaevish</i> BO'LAJAK MUSIQA O'QITUVCHISINI KASBIY-PEDAGOGIK FAOLIYATGA TAYYORLASH: MUAMMO VA YECHIMLAR	530-538
<i>Ergashova Munisa Hoshim qizi</i> MUSTAQIL TA'LIMNI O'YINLAR ORQALI TASHKIL ETISH	539-543
<i>Nuriddinova Madina, Nuriddinov Muhriddin</i> USING WIKI-TECHNOLOGY TO IMPROVE STUDENTS' WRITING COMPETENCE	544-552
<i>Kalekeeva Sarbinaz Turkmenbaevna,</i> O'QUVCHILARNING MANTIQUIY FIKRLASHINI RIVOJLANTIRISHGA QARATILGAN ZAMONAVIY YONDASHUVLAR	553-560
<i>Nasriddinova Hulkar Komiljonovna,</i> RAQAMLI TEXNOLOGIYALARNING BOSHLANG'ICH SINFLAR MATEMATIKA TA'LIMIDA QO'LLANILISHI IMKONIYATLARI	561-565
<i>Evatov Saminjon Sobirovich</i> JAMOAVIY FAOLIYATNI TASHKEL ETISH ASOSIDA O'QUVCHILARNING KOMMUNIKATIV QOBILIYATINI RIVOJLANTIRISH	566-572
<i>Samatova Shohsanam Xolmuhammad qizi</i> BO'LAJAK O'QITUVCHILARDA KOGNITIV YONDASHUV ASOSIDA TIZIMLI FIKRLASHNI SHAKLLANTIRISH TAMOIYILLARI	573-577
<i>Idrisov Mironshoh Ilyos o'g'li</i> TALABALARNI JISMONIY TARBIYA, SPORT VA TURIZM VOSITALARI BILAN SOG'LOMLASHTIRISH TIZIMINI SHAKLLANTIRISH MUAMMOLARI	578-582
<i>Nasriddinova Nilufar Shuxrat qizi</i> 1-SINF ONA TILI DARSLARIDA INNOVATSION TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISHNING INTENSIVLIGINI TA'MINLASH METODIKASI	583-587
<i>Yavkochdiyeva Dilafruz</i> TALABALARNI PEDAGOGIK KASBIY FAOLIYATGA TAYYORLASHDA "STAATE" INNOVATSION TEXNOLOGIYASIDAN FOYDALANISH	588-593

Received: 16 February 2025

Accepted: 5 March 2025

Published: 20 March 2025

Article / Original Paper

FEATURES OF THE IMPERIAL CHARACTERISTICS UNDER THE CONTROL OF THE TURKISH KINGDOM

Ergashev Jahongir

Associate Professor of Bukhara State University,

Doctor of Philosophy in Historical Sciences (PhD),

Senior Researcher at the Samarkand Archaeological Institute named after Ya. Gulomov

Abstract. This article describes the formation of the Turkish Khanate, which was formed as an empire in the eastern and northern steppes of Asia in the early Middle Ages, as well as its political, trade and economic ties with neighboring countries. It also examines the military-administrative system of the First Turkic Khanate, the management system and activities of the Eastern Turkic and Second Turkic Khanates, the symbolic "tax", which is a special form of "payment" for the administrative activities of the khanate, and tax relations, military career and army formation, issues of international trade exchange are discussed using Chinese sources and a number of historical literature.

Keywords: First Turkic Khanate, Second Turkic Khanate, tele, "shehu", "yabgu", "dile", Eltabar.

TURK XOQONLIGINING BOSHQARUVIDA IMPERIYACHILIK XUSUSIYATLARINING O'ZIGA XOS JIHATLARI

Ergashev Jahongir Yunus o'g'li

BuxDU t.f.f.d. (PhD),

BuxDU dotsenti, Y.G'ulomov nomidagi

Samarqand arxeologiya instituti katta ilmiy xodimi

E-mail: j.y.ergashev@buxdu.uz ; j.ergashev91@mail.ru

Annotatsiya. Mazkur maqolada ilk o'rta asrlarda Osiyoning sharqiy va shimoliy dashtlarida imperiya sifatida shakllangan Turk xoqonligining tashkil topishi, uning qo'shni davlatlar bilan siyosiy, savdo-iqtisodiy aloqalari yoritilgan. Shuningdek, birinchi Turk xoqonligidagi harbiy-ma'muriy tuzum, Sharqiy Turk va Ikkinchi Turk xoqonliklarida mavjud bo'lgan boshqaruv tizimi va faoliyati, xoqonning ma'muriy faoliyati uchun "to'lov"ning o'ziga xos shakli bo'lgan ramziy "soliq" va soliq munosabatlari haqida, harbiy mansablar va qo'shin tuzilishi, xalqaro savdo ayirboshlash masalalari Xitoy manbalari va bir qancha tarixiy adabiyotlar yordamida muhokama qilingan.

Kalit so'zlar: birinchi Turk xoqonligi, Ikkinchi Turk xoqonligi, tele, "shexu", "yabgu", "dyele", Eltabar.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I3Y2025N9.1>

Kirish. Ilk o'rta asrlarda Osiyoning sharqiy va shimoliy dashtlarida hukm surgan ko'chmanchi imperiyalarning o'ziga xos boshqaruv tamoyillari hozirgi kunga qadar o'rganilishi dolzarb bo'lgan masalalardan bo'lib hisoblanadi. Ushbu imperiyalar o'zlarining vorislari sanaluvchi Uyg'ur xoqonligi, Enasoy qirg'iz davlati, Lyao va Jin imperiyalarining boshqaruv tartiblarining tashkil etilishiga ma'lum ma'noda ta'sir ko'rsatgan. Qadimgi Ashina urug'i tomonidan tashkil etilgan Turk xoqonligining ma'muriyatchilik an'analari keyingi davr ko'chmanchi davlatlarining siyosiy-ijtimoiy shakllariga anchagina o'xshash bo'lgan. Biroq,

Birinchi Turk xoqonligi o'z o'tmishdoshlaridan farqli ravishda o'ziga xos ijtimoiy-siyosiy xususiyatlarga ega edi. Istilolar ko'lamining Manjuriyadan Qora dengizgacha bo'lgan hududlarni qamrab olishi, ilk o'rta asrlar yirik sivilizatsiyalari (Xitoy, Eron, Vizantiya) bilan teng sharoitlarda o'zaro ta'sirga egaligi, ipak va boshqa nufuzli tovarlarning tranzit savdosini nazorat qilishi, Sharqiy Turkistonda, Yettisuvda, O'rta Osiyoda xilma-xil xo'jalik yuritish shakllarining yo'lga qo'yilganligi Birinchi Turk xoqonligini ilgarigi imperiyalardan sezilarli darajada ajratib turadi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. mazkur maqolada asosan xitoy manbalari asosida yaratilgan asarlar, Bugut yodgorligidagi sug'd yozuvlari tahlili keltirilgan S.G. Klyashtorniy va V.A. Livshits tadqiqotlari, shuningdek, N.Bichurinning "Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена" va L.N. Gumilyovning "Древние тюрки" kabi asarlari tahlilga tortilgan. Ma'lumotlarni dalillashda qiyosiy tahlil, xronologik izchillik kabi metodlar qo'llanilgan.

Muhokama va natijalar. Turk xoqonligi boshqaruv tuzilmalarining kelib chiqishi Jo'jan xoqonligi merosi bilan chambarchas bog'liqdir. Jo'jan xoqonligi o'zining yuksalish yillarida Mo'g'uliston ko'chmanchilarini qisman yagona siyosiy tizimga birlashtirgan imperiya namunasi edi. Bundan tashqari, turklar uchun jo'janlar qadimgi imperiya an'analarining (siyosiy unvonlar, iyerarxiya g'oyasi, boshqaruv usullari, hokimiyatning muqaddasligi va boshqalar) tashuvchisi bo'lgan. Turklar va jo'janlar o'rtasidagi to'qnashuvlar ko'chmanchi elitani boshqa, yanada mustahkamlangan etnosiyosiy guruh bilan almashtirish mexanizmini aks ettirgan.

VI asr boshlarida turkiy etnik guruh Jo'jan imperiyasidagi ikkinchi darajali qabilalar guruhi bo'lgan bo'lishi mumkin. VI asrning birinchi yarmidagi siyosiy o'zgarishlar, 546-yilda turklarning qabila ittifoqi tomonidan tele qabilalarining bo'ysundirilishi, G'arbiy Vey bilan ittifoq va 551-yili turklar yetakchisi Buminning G'arbiy Vey malikasi bilan nikohlanishi turklarga Jo'jan hukmdori Anaguyga ochiqdan-ochiq qarshi chiqishga imkon bergan. 552-yilda Jo'janlarni birinchi marta mag'lubiyatga uchragan Bumin o'ziga Ellig' xoqon deb nom berdi va uning xotini "xotun" unvoni bilan atala boshlandi [3. 228]. Bumin unvonini yangi imperiya tuzishga da'vo deb hisoblash mumkin. Buminning o'rniga uning o'g'li Qora Issiq xoqon o'tirdi. Biroq, u uzoq vaqt hukmronlik qilmagan. 553-555-yillarda jo'janlarning to'liq mag'lubiyatga uchratilishi ukasi Mug'on xoqon tomonidan amalga oshirilgan (Mug'on xoqonning Bugut yodgorligi, 553-572) [13.129-131, 139-140. 24. 226-228].

Mug'on xoqon mo'g'ul dashtlarida tartib o'rnatishga, eftaliylar va xitanlarni mag'lub etishga, shimoliy mulklarni (xususan, Tsigu) egallashga muvaffaq bo'lgan [18. 25]. Shuningdek, u g'arbga keng ko'lamli hujumlarni boshlab yuborgan. Mug'on xoqon tashqi siyosatda janubiy yo'nalishga alohida e'tibor qaratib, G'arbiy Vey (557-yilda Shimoliy Chjou nomiga o'zgartirilgan) bilan ittifoq tuzgan va Togon davlatini mag'lubiyatga uchratgan. Bundan tashqari, uning davrida Shimoliy Chiga muntazam bosqinlar uyushtiriladi. Xoqonlik hududi g'arbiy yo'nalishda ham kengayib borgan. 554-558-yillarda turklar Istami yabg'u boshchiligidagi g'arbiy hududlarga yurish qilib, Yettisuvni, Dashti Qipchoqni hamda Xorazmni bosib olganlar va Volga bo'yiga yetib boradilar.

Istilolarning dastlabki natijasi o'laroq, ulkan imperiya tashkil etiladi. Bu imperiya Sharqda Lyao dengizi (Lyaodung ko'rfazi) g'arbidagi yerlardan g'arbda G'arbiy dengiz (Kaspiy dengizi)ga qadar, janubda Shimoliy cho'ldan (Gobi sahrosi) shimolda Shimoliy dengizga (Baykal ko'li) qadar cho'zilgan edi. Shimol dashtlarining g'arbiy qismini bosib olish 580-

yillarning boshlarigacha davom etadi. Xoqonlik tarkibiga O'rta Osiyo, Kavkaz, Sharqiy Turkistonning qishloq va shahar aholisi mavjud bo'lgan juda katta hududlar kirgan. Ammo, xoqonlikning rivojlanishida cho'l kengliklaridagi ko'chmanchilarni bo'ysundirish va muayyan muammolarni hal qilish uchun ularni vaqtincha birlashtirish hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'lgan. Shu maqsadda xoqonlar jo'janlarning to'liq mag'lubiyatga uchratilishi, Xitoyga bosqinlar, g'arbiy yo'nalishda kengayishga alohida e'tibor qaratganlar. Istamiy g'arb yurishi va Mug'on xoqonning Shimoliy Chi yerlariga bosqinchilik harakatlarining ancha keng qamrovli siyosati shuni ko'rsatadiki, imperiyaning dastlabki davrlarida Ashina sulolasi tashqi siyosatning asosiy yo'nalishi va harbiy-siyosiy vositalar orqali ortiqcha mahsulot olish shakllari hali to'la hal qilinmagan edi. Keyinroq Taspar xoqon boshchiligida Xitoy davlatlariga qarshi tajovuzkor siyosat yuritilishi bilangina xoqonlikning sharqiy yarmida harbiy kuchlarni markazlashtirish va siyosiy tizimni murakkablashtirish zarurati tug'ilgan [4. 36].

553-555-yillargacha turklarning qabila ittifoqida boshqaruv institutlarining shakllanishi haqidagi biror ma'lumot manbalarda aks ettirilmagan. Ammo, xoqonlikning e'lon qilinishi bilan hokimiyat iyerarxiyasini rivojlantirish zarurati ortgan. Ayrim "imperiya amaldorlari"ning unvonlari va vazifalari haqidagi aniq ma'lumotlar faqat xitoy manbalarida Mug'on xoqon hukmronligi davri tasvirlanganda tilga olinadi. Chjou va Suy sulolasi yilnomalarida xoqonlik muhim amaldorlari quyi mansablar bilan birgalikda atigi 20 kishini tashkil etishi ko'rsatilgan. Bular to'g'ridan-to'g'ri "shexu" deb ataladigan "yabg'u", "dyele" (tele, tegin), syelifa (geylifa, eltabar) [3.275, 288, 303. 10. 316. 23. 414. 21. 173] va tumaofa (balki, tudun) kabi lavozimlardir. Shubhasiz, bunday hokimiyat apparati imperiyaning keng hududlarida hokimiyat funksiyalarini bajarish uchun yetarli emas edi.

Birinchi Turk xoqonligidagi harbiy-ma'muriy tuzum Taspar xoqon davridagina shakllana boshlagan [13. 129-131, 133]. Turk xoqonligi siyosati yo'nalishlarini tubdan o'zgartirgan hukmdor Taspar bo'lib, u xoqonlikda markaz va qanotlarga ma'muriy bo'linish tartiblarini o'rnatadi. Markazni xoqonning o'zi boshqargan, qanotlarni esa uning eng yaqin qarindoshlari boshqargan. Qanot tizimi ko'chmanchi imperiyalarning an'anaviy xususiyati edi [1. 57-65. 2. 297-298. 15. 136. 25. 111. 17. 108]. Hukmron Ashina qavm a'zolari vakolatlarining ham o'ziga xos xususiyatlari mavjud bo'lgan. Imperiyadagi ikkinchi shaxs "yabg'u" bo'lgan bo'lsa-da, u xoqonning vorisi bo'la olmagan. Faqatgina Buminning yabg'u unvoniga ega bo'lgan ukasi Istami g'arbiga tomon saltanat hududlarini kengaytirganidan so'ng mashhurlikka erishdi va g'arbiy hududlarning amalda mustaqil hukmdoriga aylandi. Istami manbalarda ham, ilmiy tadqiqotlarda ham ko'pincha xoqon (xon), yabg'u-qog'on deb ataladi. Ayniqsa, Kultegin va Bilga xoqon sharafiga yozilgan bitiklarda "Istami xoqon" nomining ko'rsatilishini misol keltirish mumkin [20. 36. 12. 61]. Bundan xulosa qilish mumkinki, xoqonlikning g'arbiy qismi hukmdorlarining maqomi boshida unchalik aniq bo'lmagan.

Xoqonlikni boshqarishda kichik xoqonlar va el xoqonlari ma'lum rol o'ynagan. "Kichik xoqonlar"ning oliy hukmdor etib tayinlanishi haqidagi bizga ma'lum bo'lgan birinchi fakt Mug'on xoqon davrida sodir bo'lgan. 563-yilda Mug'on xoqon kenja ukasi Ashin Kutouni "Ditou xoqon" nomi bilan xoqonlikning sharqiy yerlarini boshqarishga tayinlaydi. Xuddi shu yil tarixiga oid adabiyotlarda uchinchi xoqon Bo'ri nomi ham tilga olinadi [24. 227, 230]. Taspar aslida "birinchi ma'muriy hujjat" bilan Ashina Shetu (yoki Nyetu)ni xoqon (Bugut yodgorligida eslatilgan Nivar qog'onni) etib tayinlaydi va unga xoqonlikning sharqiy yerlarini boshqarishni ishonib topshiradi. Taspar o'z mulkining g'arbiy qismida "qolgan holda" Rudanning ukasi

Bo'rini xoqon qilib tayinladi [3. 233. 13. 130, 139. 24. 227]. V.V. Tishin ta'kidlashicha, Bo'ri Mug'on va Taspar xoqonlar davrida "yuqori mavqega ega bo'lgan" [24. 227]. Shuni ham ta'kidlash joizki, imperiyasining sharqiy hududlarini boshqargan Shetu xoqon keyinchalik (Tasparning o'g'li Anloning qisqa va muvaffaqiyatsiz hukmronligidan keyin) Shabolyue xoqon nomi bilan oliy xoqonlikka ko'tarilgan [3. 235. 24. 227].

"Kichik xoqonlar"ning boshqaruv amaliyoti Sharqiy Turk va Ikkinchi Turk xoqonliklarida ham mavjud bo'lgan. Shu asosda ba'zi tadqiqotchilar turkiy davlatlardagi boshqaruv haqida yozganda "qo'sh hokimiyat" institutiga alohida to'xtalganlar [13. 130. 25. 75-76, 95-96]. S.G. Klyashtorniy va V.A. Livshitsni "kichik xoqonlar"ni gubernatorlar deb ham atashadi [13. 130]. Boshqa mutaxassislar ularni o'ng va chap qanot yetakchilari, "feodal hukmdorlar" va boshqalar sifatida talqin qilishgan. Kichik xoqonlar tilga olingan xitoy yilnomalari va turkiy bitiklar syujetlarini tahlil qilish ayrim hollarda kichik xoqonlar yabg'u va shod (Mug'on xoqon boshchiligida Turk xoqonligida sharqiy yerlarni boshqargan Istami yabg'u, Ditou xoqon) ekanligini ko'rsatadi. Boshqa holatlarda imperiyaning Abo xoqon, ukasi Ashina Tamgan va boshqa hukmdorlari, yabg'udan pastdagi xoqonlar, yirik qabilalarning xoqonlari, hukmdorning to'ng'ich o'g'illari, taxt vorisligi prinsiplari buzilganligi va boshqa sabablarga ko'ra taxtga o'tirolmagan hokimiyatga da'vogarlar, nominal xoqon qo'l ostida haqiqiy boshqaruvchi va harbiy rahbar bo'lgan hukmdorlar bilan bog'liq holatlarda ham kuzatiladi [9. 14-15. 20. 68-69. 6. 470. 11. 115. 3. 259. 13. 129-130].

Shu munosabat bilan shuni alohida ta'kidlash joizki, Turk xoqonligining boshqaruv amaliyotida kichik xoqonlar deb ataladigan institut o'ziga xos rivojlanish bosqichlarini boshidan kechirgan va o'ziga xos funksional rolga ega bo'lgan. Mug'on xoqon va Taspar xoqon davrida, ya'ni xoqonlikning ma'muriy tizimi hali to'liq shakllanmagan davrda "kichik xoqonlar" imperiyaning yirik hududiy bo'linmalari ("qanotlari") boshliqlari vazifasini bajargan. Keyinchalik, "kichik xoqonlar" rolini imperiya shahzodalari, oliy hokimiyat uchun da'vogarlar o'ynadi. Shunday qilib, ularning hokimiyati hududiy xususiyatni saqlab qolgan va "xoqon" unvoni (xitoy manbalarida – "kichik xoqon") oliy hukmdorlarning yaqin atrofidagi odamlarning mavqeyini oshirish uchun ishlatilgan. Bo'rixon misolidan kelib chiqadigan bo'lsak, ularning o'z qo'shinlari bo'lib, ularning qo'l ostida ham turkiy, ham boshqa qabilalardan iborat askarlar jamlangan. Ikkinchi Turk xoqonligi davrida Qapag'on xoqon o'z o'g'illari – Bilga tegin va Inal xoqonlari "kichik xoqonlar" qilib tayinlaganligi ularning harbiy-siyosiy kuchini mustahkamlaydi [20. 68-69. 11. 115]. Masalan, Bilga tegin (Eltarish xoqonning to'ng'ich o'g'lidan farqli shaxs hisoblanadi) g'arbiy qanotda hokimlik qilgan, xoqonlik taxti uchun birinchi da'vogar bo'lgan. Bilga tegin bu hududdagi harbiy qismlarni nazorat qilish va boshqarish funksiyalarini bajargan va o'zini otasining hokimiyat vorisi deb hisoblash mumkin edi. Demak, "kichik xoqonlar" (yoki oddiygina "xoqonlar") turklarning ko'chmanchi imperiyalarining hokimiyat tuzilmasi tarkibiga kirgan va biz xoqonliklarning boshqa yuqori mansabdor shaxslari qatori ularning ta'sirini ham hisobga olishimiz kerak.

Otliqlar tarkibidagi harbiy unvonlar, qoracho'r va yuzlik bo'linma sardorlari, bo'ri-shod (qo'riqboshi), yabg'u shuningdek, sulolaning boshqaruvchisi kabi lavozimlar Turk xoqonligi ma'muriyati zanjirini tashkil qilgan. Yabg'u va shod unvonlaridan quyiroqda tutuqlar va undan kichikroq "mansabdorlar" turgan bo'lib, markaziy hokimiyat vakillari tomonidan tayinlangan. Qabilalar va qabila birlashmalarida jami 28 turdagi Xitoy yilnomalarida ko'rsatilgan. Ularning kelib chiqishi va tabaqalanishi siyosiy nufuziga alohida ta'sir ko'rsangan [3. 498-499].

Bugut yodgorligidagi sug'd yozuvlarining S.G. Klyashtorniy va V.A. Livshits tarjimasida shoda-piyt(lar), tarxvonlar, kurkapinlar, tudunlar tilga olinadi. Ko'rinishidan, bu yerda imperiyaning eng muhim amaldorlari sanab o'tilgan. Ularning, ehtimol, xoqon huzuridagi kengash tarkibiga kirganligi taxmin qilinadi. Olimlar tomonidan "kurkapinlar" atamasi turlicha talqin qilingan. Bir holatda, S.G. Klyashtorniy "kurkapinlar"ning kuch timsoli sifatida kamar olgan harbiy aristokratiya (yoki taniqli harbiy rahbarlar) qatlami ekanligini yozgan [13. 139-140, 142]. Boshqa birida u "yugurish" atamasiga o'xshashlikni taklif qiladi [12. 71]. Bugut yozuvidagi "kurkapinlar, qarindoshlar, (barcha) el" iboralaridan birining konteksti bunday talqinni istisno etmaydi. Ammo, ehtimol, "kurkapinlar" xoqon atrofida jamlangan harbiy rahbarlarning nufuzli darajasidan iborat bo'lgan.

Shod va tutuqlarning (ichki ishlar nazorat-boshqaruv organi) funksiyalarini bajarganligini hisobga olsak, imperiyaning cho'l mintaqalaridagi o'lka "ma'murlari"ni hech qanday holatda mansabdor shaxs deb bo'lmaydi. Imperiya boshqaruvi tizimi qabila boshliqlari va mahalliy hukmdorlar (begi, seylica, eltabarlar) ustidan nazorat o'rnatish va shu orqali imperiyani yanada mustahkam qilish imkonini bergan. Eltabar unvonini yirik qabila birlashmalari boshliqlari, irkinlar (erkin) esa alohida qabilalarni boshqargan [23. 412,414. 21. 37,39,87,104. 17. 105].

Unvonli zodagonlar va "mansabdorlar"ni saqlash uchun ularga berilgan moddiy daromad manbalariga dashtda ishlab chiqarilgan mahsulotlardan tashqari, Sharqiy Turkiston va O'rta Osiyodagi qaram ko'chmanchilar, qishloq va shahar aholisidan yig'ilgan harbiy o'ljalr, o'lpon, sovg'alar va soliq to'lovlari kiradi. Shuningdek, Xitoydan keltirilgan, xoqonlikning shimoliy chekkasi aholisi tomonidan yetkazib berilgan ipak, mo'yna sotishdan tushgan daromad va boshqalar ham zodagon qatlamning iqtisodiy jihatdan boyishiga xizmat qilgan. Taspar xoqon o'z imperiyasining qudratini anglab, O'rta podshohlik (Xitoy)da ishlab chiqarilgan turli obro'li tovarlarni, eng avvalo, ipakni qo'lga kiritish uchun Xitoy qirolliklarini qo'rqitish siyosatini yurita boshlaydi. Natijada Shimoliy Chjou shoshilinch ravishda turklar bilan tinchlik va qarindoshlik shartnomasi tuzdi. Unga ko'ra turklar har yili 100 ming bo'lak ipak olardilar. Shu bilan birga, Chi hukumati turklarga pul to'lash uchun xazinalarini bo'shata boshladi. Xoqonlik va obro'li begut elitasi tomonidan iste'mol doirasiga kirmagan ortiqcha ipak g'arbga yuborilib, Yevrosiyo shaharlarida sotilgan. Savdoning rivojlanishi xoqonlikda shaharlar siyosiy nazoratning barqaror tizimi va amaldorlar apparatini yaratishni talab qilgan. Bu turli xil soliq va yig'implarni joriy etish, tanga zarb qilish, ko'chmanchilarning bevosita boshqaruvda ishtirok etishi kabi davlat amaliyotlari paydo bo'la boshlaganligidan dalolat beradi. Tarixiy manba va adabiyotlarda, kamdan-kam holatlardan tashqari, birinchi xoqonlik turklariga bo'ysungan dehqonlar va shahar aholisining ortiqcha mahsulotini tortib olishning o'ziga xos shakllari ma'lum emas. Turklar Sharqiy Turkistonning (Gaochang, Kucha) bo'ysunuvchi vohalarida o'lpon, soliq va yig'implar yig'ishgan, deb taxmin qilish mumkin. Chunki Xitoy yilnomalarida turklarning bu mintaqadagi moliyaviy faoliyati haqida faqat bilvosita ma'lumotlar mavjud. Xususan, N.Bichurin 590-yilda to'rtta shaharning turklardan mag'lubiyatga uchrashi haqida yozadi. Xoqonlikka sovg'a-salomlar va mollarning kirib kelishi sulolaviy nikohlar (Gaochang hukmdorlari bilan) yoki Sharqiy Turkiston shaharlarida tutuqlarning bo'lishi mumkinligi orqali siyosiy jihatdan ta'minlangan [3. 254. 5. 296]. Xoqonlikning O'rta Osiyodagi siyosati ham xuddi shunday bo'lgan bo'lishi mumkin.

Imperiyaning tayanchini tashkil etgan haqiqiy ko'chmanchilar (turklar, telelar) soliq to'laganmi yoki yo'qmi degan savol xoqonlikning siyosiy tizimini tavsiflash uchun asosiy ahamiyatga ega. Manbalar bilvosita bunday hodisalarning mavjudligini ko'rsatadi. Biroq, shuni ta'kidlash kerakki, ushbu fikrning talqini Xitoyning boshqaruv amaliyotiga bo'lgan nuqtai nazarini aks ettiradi. Ehtimol, turklar orasida "soliqlar" haqida so'z yuritilishi XIII asrdagi mo'g'ul tajribasini eslatadi. O'shanda aratlar har bir podadan ikki yoshli qo'chqor yoki har 100 ot podasidan bir toychoq berganlar [16. 445]. Bundan tashqari, xoqonning ma'muriy faoliyati uchun "to'lov"ning o'ziga xos shakli bo'lgan ramziy "soliq" haqida gapirish mumkin. Mollardagi bunday "to'lovlar" hech qanday tarzda fiskal yig'imlarning mavjudligi yoki kelib chiqishining dalili sifatida tan olinmaydi. Oddiy ko'chmanchilarning xoqonni chorva bilan ta'minlashi ramziy va marosim xarakteriga ega edi. Birinchidan, ko'chmanchilar ko'pincha xoqonning diniy marosimlarni bajarishi bilan bog'liq tadbirlarga chorva mollarini olib kelishgan. Ikkinchidan, "soliqlar" yig'ib, ularni yozib olib, imperiya markaziga yetkazadigan oddiy byurokratik apparat ham yo'q edi. Uchinchidan, bu boyliklarni iste'mol qilish xoqon xonadoni tomonidan keng doiradagi sheriklar va hatto oddiy ko'chmanchilar bilan ham muqaddas marosimlar doirasida ommaviy ravishda amalga oshirilgan. Ular doirasida aholi o'zining harbiy, ma'muriy va marosim-sakral vazifalarini (qurbonlik qilish, qurbonlik ziyofatlarini uyushtirish, muvaffaqiyatli harbiy yurishlar olib borish va boshqalar) "to'g'ri" bajargan podshoh uchun ziyofatlar uyushtirgan va vaqti-vaqti bilan viloyatlar va mulklar bo'ylab sayohat qilgan. Xoqon siyosati viloyat elitasi va aholi bilan "muloqot" qilish, yuzaga kelayotgan muammolarni bevosita joylarda hal etishdan iborat bo'lgan. Hukmdorning qurbonlik ma'muriy funksiyalari uchun bunday "to'lov"ning yorqin misolini Skandinaviya xalqlarida ham uchratish mumkin [7. 45-46,56,78,182].

Tobe qabilalar xoqon va uning xalqi oldida turli majburiyatlarni oldilar. Bunday ko'chmanchilardan chorva, qurol-yarog' va boshqa mahsulotlardan soliq undirilar edi. Har xil vazifalarni yordamchi bo'linmalarda harbiy xizmatni o'tash va hokazolarni bajarishga qaram qabilalarning erkaklari jalb etilishi mumkin edi. Birinchi Turk xoqonligida imperator ma'muriy tuzilmalarining yakuniy shakllanishi bilan qaram xorijiy-ko'chmanchi guruhlarining itoatkorligini ta'minlash zarurati paydo bo'lgan. Bu, asosan, konsensual usullar bilan amalga oshirilgan (begutlarga nufuzli tovarlarni taqsimlash, ular o'z navbatida ularni qo'shnilar o'rtasida taqsimlash, yurishlar paytida oddiy ko'chmanchilarning o'lja olish imkoniyati, ko'chmanchilarning chegara bozorlariga chiqishi va boshqalar). Biroq, ba'zi qabila birlashmalari (masalan, Kidan va Shi) o'zlarini juda qattiq bo'ysunish shakllarida topdilar va bundan tashqari, vaqti-vaqti bilan talonchilik va zo'ravonliklarga duchor bo'lishdi. Bu holatda xoqonlikning harbiy tashkiloti hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'lib, ko'chmanchilar siyosati birligini saqlashning asosiy instituti bo'lib xizmat qilgan [22. 312. 14. 19-26].

Telelarning orasida uyg'urlar ajralib turardi, ularning kuchlari bilan turklar "shimol cho'llarida qahramonlar bo'lgan". Telelar nafaqat jo'janlarni mag'lub etishda, balki Evrosiyoda keng ko'lamli istilolarni amalga oshirishda turklarga yordam berdilar [3. 301]. Turklar va telening ittifoqi dastlab jo'janlarga nafrat va ularga qarshi birgalikda kurashga asoslangan edi. Birinchi Turk xoqonligining kengayishi va tashkil topishi yillarida tele qabilalari bosib olingan yerlarda (Mo'g'uliston, Oltoy, Yettisuv va boshqalar) keng joylashdilar. Shuningdek, ular Xitoy va boshqa mamlakatlardan harbiy o'ljalari, sovg'alarga va umuman olganda turklardan keyin xoqonlikdagi imtiyozli mavqega ega bo'ldilar. Ularning ayrim urug'-qabila birlashmalari,

masalan, uyg'urlar, keyinchalik seyantolar, qarluqlar, qipchoqlar hokimiyat tepasiga ko'tarilib, ma'lum imtiyozlarga ega bo'ldilar. Shunisi e'tiborga loyiqki, VII asr boshlarigacha turklar Mo'g'ulistonda ichki qabila qo'zg'olonlariga duch kelmaydilar va tele qabilalarini o'zlarining asosiy harbiy tayanchi deb bilganlar.

Birinchi Turk xoqonligida ko'chmanchilarning ichki boshqaruvi, avvalambor, ko'chmanchi an'analar asosida qurilgan. Imperiya elitasi (Ashina urug'i vakillari va tutuqlar) va oddiy ko'chmanchilar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarning boshqaruv shakllarining ustunligi ko'rsatkichi e'tiborlidir. Biz xoqonlarning huquqiy institutlarni, yozma qonunlarni joriy etishga urinishlari haqida ma'lumotga ega emasmiz va barcha tarixiy manbalar, aksincha, turklar orasida huquq va sud ishlarida an'anaviy huquq hukmronligini ko'rsatadi. Turklarning yozma yodgorliklari xoqonlikning siyosiy tashkiloti haqidagi haqiqiy turkiy tushunchani taqdim etadi, bu "el" tushunchalarida aks etadi. Tadqiqotchilar "el" atamasini turli yo'llar bilan tarjima qilganlar. S.E. Malov esa turli kontekstlarda elni qabila ittifoqi sifatida, keyin davlat sifatida talqin qilgan [20. 34,35,37. 19. 10,20-21]. Qabila ittifoqi (xalq) sifatida "Qadimgi turk tili lug'ati"da el deb tarjima qilingan[8. 168-169]. "El" tushunchasini imperiya yoki davlat sifatida talqin qilgan.

Turkiy matnlarni o'rganish shuni ko'rsatadiki, ularni tuzuvchilar uchun "el" so'zi turlicha ma'noga ega bo'lgan. Ayrim hollarda elning etnik asosi ko'rsatiladi, ya'ni u umumiy etnik identifikatsiyaga ega bo'lgan xalq, qabilalar ittifoqini bildiradi. Boshqa hollarda, ko'chmanchilar va ayniqsa ko'chmanchi elita nazarida "el" tushunchasi xoqon boshchiligidagi ko'chmanchi dunyoning tizimli va muqaddas birligini, yer tuzilishi idealini anglatgan [20. 33,41]. Xoqonlik ko'chmanchi xalqlarning boshqa barcha elatlarini birlashtirgan el vazifasini bajargan. Ehtimol, ko'chmanchilarning diniy-mafkuraviy g'oyalari "el" atamasi turkiy hukmdorlarning imperiya intilishlarini aks ettirgan va ko'chmanchilar dunyosi g'oyalari va qadriyatlarini tizimida "imperiya" tushunchasining o'xshashi bo'lib xizmat qilgan.

Xulosa. 582-603-yillarda Birinchi Turk xoqonligi imperiyadagi ichki nizolar, Ashina urug'i vakillari o'rtasidagi qarama-qarshilikka Suy hukumatining faol aralashuvi va turklarning tashqi siyosatdagi muvaffaqiyatsizliklari bilan bog'liq uzoq davom etgan inqiroz davriga kirdi. Avvalo, Birinchi Turk xoqonligi siyosiy tuzilishining, ayniqsa, markaziy apparatining tashkiliy zaifligi o'zini namoyon qildi. Ushbu davlat dehqonchilik byurokratiyasi (xitoylar, forslar, arablar va boshqalar) xizmatlaridan foydalangan mo'g'ullardan farqli o'laroq, Xitoy va boshqa mamlakatlar (uyg'urlar, xitanlar) ma'muriy tajribasini o'rgangan ko'chmanchilarning ma'muriy tajribalaridan ham foydalangan. Turklarda tarbiyalangan kotiblar, ulamolar, soliq tashkilotlari bo'lmagan. Xoqonlikda yaratilgan siyosiy iyerarxiya ko'chmanchi tajribasi nuqtai nazaridan ancha murakkab bo'lganligi sababli, imperiyaning ulkan hududini, ayniqsa uning qishloq xo'jaligi — shahar anklavlarini boshqarish uchun yetarli bo'lmaganligi aniq.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Golden P.B. Imperial Ideology and the Sources of Political Unity amongst the Pre-Chinggisid Nomads of Western Eurasia // Archivum Eurasiae Medii Aevi. – Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 1982. – Vol.II. – P.37-76.
2. Sinor D. The establishment and dissolution of the Türk empire / The Cambridge History of Early Inner Asia. – Cambridge: Cambridge University Press, 1990. – P.285-316.
3. Бичурин (Иакинф) Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена / Т.1. – Москва – Ленинград: 1950. – 380 с.

4. Васютин С. А. Уйгурский каганат – цивилизационная альтернатива пасторальным империям Центральной Азии I тыс н.э. / С.А. Васютин // Вестник ТГПУ. – 2011. №11(113). – С.28-34.
5. Восточный Туркестан в древности и раннем средневековье. Очерки истории. – М.: Наука, 1988. – 451 с.
6. Гумилев Л.Н. Древние тюрки. – М.: Наука, 1967. – 525 с.
7. Гуревич А.Я. Проблемы генезиса феодализма в Западной Европе. – М.: Изд-во «Высшая школа», 1970. – 223 с.
8. Древнетюркский словарь. – Л.: Наука. Ленинградское отделение, 1969. – 677 с.
9. Жумаганбетов Т.С. Власть кагана в древнетюркской государственной организации // Вестник Челябинского государственного университета. – 2008. №34 (135). История. Вып.27. – С.14-19.
10. Киселёв С.В. Древняя история Южной Сибири. М. – Л.: Изд-во АН СССР, 1949. – 364 с.
11. Кляшторный С.Г. История Центральной Азии и памятники рунического письма. – СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 2003. – 560 с.
12. Кляшторный С.Г. Памятники древнетюркской письменности и этнокультурная история Центральной Азии. – СПб.: Наука, 2006. – 591 с.
13. Кляшторный С.Г., Лившиц В.А. Согдийская надпись из Бугута / Страны и народы Востока, Т.10. – Москва: Наука, 1971. – С.121-146.
14. Крадин Н.Н. Империя хунну. – Владивосток: Дальнаука, 1996. – 278 с.
15. Крадин Н.Н. Кочевые общества. – Владивосток: Дальнаука, 1992. – 240 с.
16. Крадин Н.Н., Скрынникова Т.Д. Империя Чингис-хана. – М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 2006. – 557 с.
17. Кычанов Е.И. Кочевые государства от гуннов до маньчжуров. – Москва: Восточная литература, 1997. – 319 с.
18. Латипов Ж. Хитанлар: давлатчилик сари йўл (монография). – Тошкент: Наврўз, 2019. – 92 б.
19. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. – М. – Л.: Изд-во АН СССР, 1959. – 109 с.
20. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. – М. – Л.: Изд-во АН СССР, 1951. – 447 с.
21. Малявкин А.Г. Танские хроники о государствах Центральной Азии: Тексты и исследования. – Новосибирск: Наука, 1989. – 431 с.
22. Марков Г.Е. Кочевники Азии. Структура хозяйства и общественной организации. – М.: МГУ, 1976. – 318 с.
23. Материалы по истории древних кочевых народов группы дунху. Введ., пер. и комм. В.С. Таскина. – Москва: Наука – Главная редакция Восточной Литературы, 1984. – 486 с.
24. Тишин В.В. Порядок престолонаследия у древних тюрков VI-VIII вв. (по китайским источникам) // Общество и государство в Китае: XLII науч. конф. Т.2. – Москва: ИВ РАН, 2012. – С.226-232.
25. Трепавлов В.В. Государственный строй Монгольской империи XIII в.: Проблема исторической преемственности. – М.: Наука, 1993. – 472 с.9

SCIENCEPROBLEMS.UZ

IJTIMOIIY-GUMANITAR FANLARNING DOLZARB MUAMMOLARI

№ 3 (5) – 2025

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ СОЦИАЛЬНО- ГУМАНИТАРНЫХ НАУК

ACTUAL PROBLEMS OF HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

“Ijtimoiy-gumanitar fanlarning dolzarb muammolari” elektron jurnali 2020-yil 6-avgust kuni 1368-sonli guvohnoma bilan davlat ro'yxatiga olingan.

Muassis: “SCIENCEPROBLEMS TEAM”
mas'uliyati cheklangan jamiyati

Tahririyat manzili:

100070. Toshkent shahri, Yakkasaroy tumani, Kichik Beshyog'och ko'chasi, 70/10-uy. Elektron manzil:

scienceproblems.uz@gmail.com

Bog'lanish uchun telefon:

(99) 602-09-84 (telegram).